

УДК 347.78:341.24:339.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.9>

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ ВІДНОСИНАХ

Попко Є.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0002-7417-7584
e-mail: yevgenpopko@gmail.com*

Попко Є.В. Культурні цінності як об'єкт права власності у міжнародних комерційних відносинах.

Стаття присвячена комплексному аналізу культурних цінностей як особливого об'єкта права власності у міжнародних комерційних відносинах. У дослідженні розкривається специфіка правового статусу культурних цінностей у системі приватноправових і публічно-правових відносин, що виникають у процесі їх створення, обігу, відчуження, переміщення через державні кордони та збереження. Автор виходить з міждисциплінарного підходу, поєднуючи норми міжнародного публічного права, міжнародного приватного права, цивільного та митного законодавства, а також положення міжнародних конвенцій у сфері охорони культурної спадщини.

У статті аналізуються міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей та об'єктів світової спадщини, зокрема питання їх збереження, реституції та запобігання незаконному обігу. Особлива увага приділяється співвідношенню принципу територіального суверенітету держави з правом приватної власності на культурні об'єкти, а також проблемам колізійного регулювання правовідносин щодо таких об'єктів. Досліджуються підходи різних правових систем до визначення обсягу цивільної оборотоздатності культурних цінностей та встановлення обмежень щодо їх відчуження.

У роботі окреслено проблеми термінологічної невизначеності понять «культурна цінність» та «культурна спадщина», проаналізовано їх нормативне закріплення у міжнародних договорах та національних правопорядках. Автор обґрунтовує необхідність вироблення єдиного доктринального підходу до кваліфікації культурних цінностей як об'єктів цивільних прав, з урахуванням їх соціальної, історичної та естетичної значущості. Окремо розглядаються питання переходу права власності на культурні цінності, включаючи добросовісне набуття, реституцію, повернення незаконно вивезених об'єктів, а також наслідки порушення імперативних норм держави походження.

У статті порушується питання доцільності розробки спеціальних правових режимів обігу культурних цінностей у міжнародній торгівлі, що поєднували б ефективний захист публічних інтересів із гарантіями прав приватних власників та учасників арт-ринку. Зроблено висновок про відсутність термінологічної єдності та системності регулювання у сфері культурних цінностей, фрагментарність міжнародно-правових механізмів їх захисту, а також недостатність правових гарантій для власників і добросовісних набувачів. Обґрунтовується необхідність гармонізації законодавства, удосконалення колізійних норм і формування збалансованої моделі правового регулювання, яка враховувала б як інтереси держави, так і потреби міжнародного цивільного обороту.

Ключові слова: культурні цінності, культурна спадщина, об'єкт цивільних прав, цивільний оборот, право власності, міжнародний правовий захист.

Popko E.V. Cultural values as an object of property rights in international commercial relations.

The article is devoted to a comprehensive analysis of cultural property as a special object of property rights in international commercial relations. The study reveals the specifics of the legal

status of cultural property in the system of private and public law relations arising in the process of its creation, circulation, alienation, movement across state borders, and preservation. The author takes an interdisciplinary approach, combining the norms of international public law, international private law, civil and customs legislation, as well as the provisions of international conventions in the field of cultural heritage protection.

The article analyzes international legal mechanisms for the protection of cultural property and world heritage sites, in particular issues of their preservation, restitution, and prevention of illegal circulation. Particular attention is paid to the relationship between the principle of territorial sovereignty of the state and the right of private ownership of cultural objects, as well as to the problems of conflict of laws regulation of legal relations concerning such objects. The article examines the approaches of different legal systems to determining the scope of civil turnover of cultural values and establishing restrictions on their alienation.

The work outlines the problems of terminological uncertainty of the concepts of “cultural value” and “cultural heritage” and analyzes their normative consolidation in international treaties and national legal systems. The author justifies the need to develop a unified doctrinal approach to the classification of cultural property as objects of civil rights, taking into account their social, historical, and aesthetic significance. Separately, the article considers issues of transfer of ownership of cultural values, including bona fide acquisition, restitution, return of illegally exported objects, as well as the consequences of violating the mandatory norms of the state of origin.

The article raises the question of the advisability of developing special legal regimes for the circulation of cultural property in international trade, which would combine effective protection of public interests with guarantees of the rights of private owners and participants in the art market. It concludes that there is a lack of terminological unity and consistency in the regulation of cultural property, that international legal mechanisms for its protection are fragmented, and that legal guarantees for owners and bona fide acquirers are insufficient. The need to harmonize legislation, improve conflict-of-law rules, and develop a balanced model of legal regulation that would take into account both the interests of the state and the needs of international civil circulation is justified.

Key words: cultural values, cultural heritage, object of civil rights, civil turnover, property rights, international legal protection.

Постановка проблеми. Культурні цінності представляють собою особливий об’єкт правового регулювання в силу своєї багатоаспектної природи: - це унікальні твори мистецтва, - це привабливий об’єкт інвестування; – це об’єкти цивільних прав власності; – це об’єкти культурного надбання як національного так й світового рівня. У сфері міжнародних комерційних відносин щодо культурних цінностей існує ряд проблем, що вимагають уваги законодавців, правознавців, експертів тощо. Перш за все, це проблеми у визначенні термінологічних понять та їх уніфікація в національному законодавстві; існує необхідність з’ясувати на які об’єкти поширюється особливий режим захисту, митних пільг тощо; необхідно дослідити правові наслідки кваліфікації культурних цінностей з різних підстав, наприклад, віднесення об’єкта до музейних предметів означає необхідність державної реєстрації угод з ним. При регулюванні майнових прав на культурні цінності слід звертати увагу на співвідношення приватних та суспільних інтересів. На сучасному ринку культурні цінності – товар, але такий, який представляє для усього суспільства не менший інтерес, ніж для власника.

Реалізація майнових прав у відповідності з їх цивільно-правовою природою вимагає розробки чи удосконалення вже існуючих правил і процедур та їх дотримання з урахуванням суспільних потреб, рекомендацій ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій у тому числі й об’єднань колекціонерів, з метою збереження історичного і культурного спадку, його збереження. Мова йде не тільки й навіть не стільки про обмеження майнових прав у традиційному розумінні (встановлення заборон), а про захист інтересів усіх суб’єктів цивільно-правових відносин, дотримання їх приватних прав, а також захист інтересів усього суспільства.

До середини ХХ ст. культурні цінності не забезпечувались широким правовим захистом. Розуміння особливостей правового обороту культурних цінностей з’явилося ще в епоху Ренесансу, коли твори мистецтва стали сприйматися як особливі об’єкти, до цього часу режим особливого захисту поширювався тільки на предмети, які володіли особливою релігійною цінністю. Відмітимо, що у цей час правове регулювання обороту культурних цінностей розвивалося за рахунок

норм приватного права, права власності. Воєнні конфлікти послужили передумовою для розвитку правового захисту культурних цінностей, а з плином часу вимога про контроль за оборотом культурних цінностей з'явилась у нормах міжнародного права, поштовхом до чого стали події Другої світової війни. Першочергово вимагалась розробка норм про титул на культурні цінності та повернення вивезених протягом двох світових війн творів мистецтва з різних куточків світу власникам. Одночасно у доктрині міжнародного права обґрунтовувалась необхідність формування категорії права власності на культурні цінності й виділення її в окремий вид власності. Це пов'язано з тим, що багато категорій культурних цінностей такі як танці, фольклор, мова і навіть кухня корінного населення, випадають з цивільно-правового регулювання. При цьому їх, безумовно, можна віднести до нематеріальних благ.

Культурні цінності включають різноманітні пам'ятки минулого, артефакти, твори мистецтва та інші предмети, що мають історичну, археологічну, мистецьку або культурну цінність. Навіть будучи у власності фізичних чи юридичних осіб, ці об'єкти підлягають державному контролю та обмеженням, що зумовлені їхнім значенням для суспільства та необхідністю збереження для майбутніх поколінь. Категорії культурних цінностей світового значення включені до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Мета статті – здійснити комплексний міжнародно-правовий аналіз культурних цінностей як особливого об'єкта права власності у міжнародних комерційних відносинах.

Аналіз джерел. У законодавстві і науковій літературі поняття культурних цінностей трактується різнопланово. Професор Р.А. Майданік пише, що «одним із особливих видів речей та об'єктів права власності є культурні цінності» [1]. Так, вони являються об'єктом права власності, хоча їхній статус ускладнюється особливим захистом з боку держави, вони перебувають під особливою охороною держави, що передбачає обмеження на їхнє відчуження, пошкодження та переміщення. Специфіка культурних цінностей як об'єктів цивільних прав (правовідносин) обумовлена їх важливістю для суспільного інтересу і, відповідно, необхідністю забезпечення їх збереженості, зокрема у багатьох країнах національним законодавством забороняється чи обмежується можливість вивезення предмету культури за межі держави. В останньому випадку вимагається отримання дозволу офіційних властей.

Так, культурна цінність – це особливий об'єкт правового регулювання, до якого не можна автоматично застосовувати загальні норми про правове становище рухомих речей, оскільки майновий обіг культурних цінностей відрізняється від обороту іншого рухомого майна. Обороти таких предметів підлягає спеціальному регулюванню, із введенням ряду заборон і обмежень. До того ж культурні цінності є об'єктами зобов'язальних відносин, у чому проявляється специфіка договірних зобов'язань пов'язаних з оборотом культурними цінностями, а право власності у цій сфері підлягає різним обмеженням виходячи із суспільного інтересу, художньої, історичної й у цілому культурної значимості таких об'єктів. Культурні цінності функціонують як капітал та/чи спадок, часто виступаючи культурним продуктом у цивільному обороті.

Виклад матеріалу. Культурні цінності являються специфічними об'єктами цивільних прав, що мають унікальний характер, це рухомі й нерухомі речі, створені людиною і мають значення для широкого кола суб'єктів цивільного права. Нерухомими культурними цінностями являються об'єкти, переміщення яких є неможливим без їх знецінювання і втрати їх археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, художнього, наукового чи художнього значення. До рухомих культурних цінностей належать речі, які можна вільно переміщувати у просторі, й які мають археологічне, естетичне, етнологічне, історичне, наукове чи художнє значення. За наявності численних міжнародних угод та наявності відмінностей національних правових систем існують численні колізії. Це стосується проблемних питань, зокрема, чи належать до культурних цінностей пам'ятники та інші види нерухомого майна; як визначається вік речі; яким чином встановлюється цінність предмету тощо. Безперечно, для юридичної практики у сфері міжнародного приватного права питання кваліфікації культурних цінностей є неймовірно складним, оскільки пов'язані з ними міжнародно-правові визначення («рідкісний», «особливо цінний», «значний», «представляє цінність», «унікальний» тощо) роблять предмет регулювання неконкретним і процесуально вимагають обов'язкового експертного забезпечення.

У міжнародному правовому полі сформовані й діють у наш час норми, що комплексно регулюють правове становище, оборот та захист культурних цінностей. Правове регулювання цих відносин має складну структуру, до якої входять принципи і норми міжнародного права як публічного

так й приватного характеру. Як зазначає Р.А. Майданик, «правова охорона культурних цінностей забезпечується значною кількістю внутрішньо-національних і міжнародних правових актів» [2].

Міжнародно-правовий комплекс, що регулює зазначені відносини, включає наступні елементи: а) імперативний принцип – принцип «права кожної людини користуватися культурними цінностями» й супутні норми, що регулюють право людини на культурні цінності. Реалізація цього принципу дозволяє пропорційними засобами обмежувати право власності на культурні цінності заради підтримання необхідної і невідкладної потреби збереження суспільного порядку; б) норми міжнародного публічного права, що регламентують ввезення і вивезення культурних цінностей (експортний контроль), які розглядаються як рухомі й нерухомі речі матеріального світу; в) норми приватного права, які охоплюють питання встановлення права власності, заключення договорів і переходу прав на культурні цінності [3].

Міжнародний нормативно-правовий механізм правового регулювання обігу культурних цінностей здатен забезпечити кожній людині реальне право на користування досягненнями культури, що знаходяться у власності окремих осіб і беруть участь у міжнародному економічному обігу культурних цінностей. Професор Р.А. Майданик звертає увагу, що «у міжнародному праві діє близько 70 спеціальних нормативно-правових актів універсального та регіонального значення, які регулюють питання правового режиму культурних цінностей – поняття, види, порядок обігу та охорони» [2], проте, не дивлячись на численність нормативно-правових актів у даній сфері, однозначне визначення поняття культурних цінностей так й не було сформовано.

Перш за все, слід відмітити, що в існуючих міжнародно-правових актах і наукових дослідженнях, присвячених об'єктам культури, використовуються два терміни – «культурний спадок» (*cultural heritage*) та «культурна власність» (*cultural property*). Останній термін частіше за все перекладається на українську мову як «культурні цінності». Але поняття «культурний спадок» та «культурна власність» відображають не стільки різну термінологію, скільки різні правові і соціальні концепції. Як пише Р.А. Майданик, «законодавство і доктрина не забезпечили єдності у використанні термінології щодо терміну «культурні цінності». Поряд із цим терміном використовують близькі до нього поняття «культурна спадщина», «культурні блага», «досягнення культури», «об'єкти культури», «пам'ятки історії та культури», «об'єкти культурного надбання», «національне культурне надбання», «унікальні цінності», «антикваріат» [2]. Поряд з цими термінами у міжнародно-правових актах використовуються й такі суміжні категорії, як «культурне надбання», «національні скарби» (*cultural treasure, national treasure*), «об'єкти культури», або «культурні об'єкти» (*cultural objects*), «культурні товари» (*cultural goods*), «предмети, що мають культурну цінність» (*objects of cultural value*), «предмети мистецтва» (*art objects, objects of art*), «твори мистецтва» (*artworks*), «твори культури» (*cultural conserves*), «культурні реліквії» (*cultural relics*), «антикваріат» (*antiques*) тощо [4]. Крім міжконвенційної відповідності термінів, важливе значення має й міжмовна (інтерлінгвістична) їх відповідність. Так, англійський термін «культурна власність» дослівно не використовується в автентичних версіях міжнародно-правових актів, що викладені на офіційних мовах ООН.

Базовими категоріями, що застосовується у нормах міжнародно-правових актів зазначеної сфери, слід вважати: «культурні цінності», «культурну спадщину», «об'єкти культури» («культурні об'єкти»), та «предмети, що мають культурну цінність». Зазначені терміни є центральними поняттями, які охоплюються сферою дії основних міжнародно-правових актів, незважаючи на те, що їх розмежування як у законодавстві України, так і у міжнародному праві відсутнє [5]. Результатом такого термінологічного розмаїття склалась ситуація, як пише Т.В. Дуденко, «є відсутність чіткого розуміння, що саме є культурними цінностями, які правові ознаки їм властиві» [6].

Доречно відзначити, що сучасна доктрина міжнародного приватного права питанням правової кваліфікації понять у сфері міжнародно-правової охорони та обігу об'єктів культури не приділяє достатньої уваги. Більшість ґрунтовних наукових джерел, присвячених аналізу юридичній термінології у цій царині, стосуються міжнародного публічного права, адміністративного або ж кримінального права, сфери регулювання яких, як правило, і стосуються основні міжнародно-правові акти. Поряд із цим відзначимо, що для цілей правового регулювання указаних приватних відносин з іноземним елементом питання підстав та способу правової кваліфікації основних юридичних категорій у цій сфері мають не менше, а подекуди й найголовніше значення. Нині законодавство зарубіжних держав, а також України у галузі охорони та обігу об'єктів культури за своїми цілями, змістом та сферою захисту суттєво відрізняється, а численні універсальні міжнародні договори,

які, навпаки, повинні були б узгодити весь термінологічний апарат у відповідній сфері, такого завдання на міжнародно-правовому рівні не вирішують. По-перше, в міжнародних конвенціях або угодах (договорах) немає універсального поняття «культурні цінності», яке охоплювало б усі об'єкти, які підпадають під це визначення. Як у міжнародному, так і в національному праві відсутня термінологічна єдність. Це може призвести до збільшення числа правових колізій та прогалин, що в подальшому може негативно позначитися на правозастосовчій практиці. По-друге, кожна міжнародна конвенція дає визначення культурних цінностей, виходячи із специфіки тих правовідносин, які вона покликана врегулювати. Кожна міжнародна конвенція чи рекомендація – як і більшість внутрішніх законодавчих актів – може надавати свій перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, який не є універсальним, а застосовується для мети кожної з цих конвенцій або рекомендацій або ж конкретного законодавчого акту [7] і, отже, характеризується різним ступенем деталізації окремих категорій предметів, що відносяться до культурних цінностей. Можливо із-за відсутності єдиної доктрини у міжнародному праві на даний момент не існує загальноприйнятої дефініції поняття «культурні цінності». Кожен нормативно-правовий акт міжнародного, регіонального чи національного рівня приводить лише ряд ознак, що дозволяють визначити предмет як культурну цінність.

Ідея «культурної спадщини всього людства» була вперше закріплена у Конвенції *«Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту»* від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція). Слід відмітити, що ідея всезагального спадку людства у міжнародному праві з'явилася давно. Термін був запозичений у родоначальника теорії міжнародного права голландського філософа, юриста й державного діяча Гуго Гроція [8] та введений у сучасний обіг у 1967 р. при напрацюванні документів, посвячених правовому регулюванню морського дна та його надр, Арвідом Пардо, представником Мальти в ООН. Згодом концепція «культурної спадщини всього людства» була закріплена в Конвенції *«Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини»* від 16 листопада 1972 р. [9] і згодом підтверджена в Конвенції ЮНЕСКО *про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження* від 20 жовтня 2005 р. [10], а також у ряді рекомендацій ЮНЕСКО.

У Гаазькій конвенції (ст. 1) дається наступне визначення: культурними цінностями незалежно від їх походження і власника вважаються:

а) цінності, рухомі чи нерухомі, які мають велике значення для культурного спадку кожного народу, такі як пам'ятники архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, археологічні розташування, археологічні ансамблі, які в якості таких представляють історичний чи художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції чи важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;

б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких являється збереження чи експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження у випадку збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

в) центри, в яких існує значна кількість культурних цінностей, зазначених в пунктах (а) і (б), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [11]. Відмітимо, що в Гаазькій конвенції головними ознаками культурних цінностей вважаються ті, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу та представляють історичний чи художній інтерес, чи мають археологічне значення.

14 листопада 1970 р. у рамках ЮНЕСКО була схвалена Конвенція *«Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності»* (Паризька конвенція), у якій у ст. 1 дається визначення культурних цінностей та покладається на держави-учасниці обов'язок по протидії незаконному обороту культурних цінностей. Під культурними цінностями розуміються «цінності релігійного чи світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки та які відносяться до перерахованих нижче категорій:

а) рідкісні колекції і зразки флори й фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що представляють інтерес для палеонтології;

б) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів, вчених і артистів та із значними національними подіями;

- в) археологічні знахідки (включаючи звичайні і таємні) та археологічні відкриття;
- г) складові частини розчленованих художніх й історичних пам'ятників та археологічних місць;
- д) старовинні предмети більше ніж 100-літньої давнини, такі як надписи, карбовані монети і печатки;
- е) етнологічні матеріали;
- ж) художні цінності, такі як:
 - полотна, картини і малюнки у цілому ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за виключенням малюнків і промислових виробів, оздоблених від руки);
 - оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів;
 - оригінальні гравюри, естампи та літографії;
 - оригінальні художні підбірки і монтажі з будь-яких матеріалів;
- з) рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що представляють особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), окремо чи в колекціях;
- і) поштові марки, податкові та аналогічні ним марки, окремо чи в колекціях;
- й) архіви, включаючи фоно-, фото- і кіноархіви;
- к) меблі більше ніж 100-літньої давнини і старовинні музичні інструменти» [12].

Зазначимо, що в Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. не тільки дається перелік категорій культурних цінностей, що підпадають під її дію, а й міститься певний часовий критерій при згадуванні старовинних предметів більше ніж 100-річної давнини, який, проте, використовується тільки з метою застосування Конвенції.

У Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. головною ознакою культурної цінності являється її «видатна універсальна цінність» (ст. 1) [9], проте Конвенція не уточнює, що слід розуміти під даним критерієм. Як відмітив у своїй лекції професор із Сомалі *Абдулкарім Ахмед Юсуф* [13], до Конвенції про всесвітню спадщину 1972 р. основною концепцією являлась ідея «культурної власності», яка, по суті, втілювала ідею одного основоположних прав людини – права приватної власності. Культурна власність, як і будь-яка інша власність, підлягає абсолютному захисту від посягань третіх осіб. При цій конструкції на державу покладається лише позитивний обов'язок створення умов для можливого захисту прав власника предметів культури. На відміну від початкового підходу концепція «культурної спадщини всього людства», що утвердилась у ХХ ст., спрямована на закріплення відповідальності всіх держав у справі захисту і збереження об'єктів, що підпадають під дане визначення. Держава стає зобов'язаним суб'єктом стосовно предметів культури. При цьому питання власності і обсягу прав і обов'язків власника відходять на другий план. Більше того, поняття «культурна спадщина» ширше, ніж поняття «культурна власність», і включає не тільки речі, але й нематеріальні об'єкти. Таким чином, згідно нових підходів поняття «культурна спадщина» стає родовим поняттям на міжнародному рівні і відображає загальну тенденцію глобалізації в міжнародній спільноті, що тягне за собою серйозні зміни у правовому регулюванні прав власності на предмети культури.

Конвенція УНІДРУА «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності», ухвалена в Римі 24 червня 1995 р. (Римська конвенція) [14] спрямована на боротьбу із незаконною торгівлею культурними цінностями шляхом встановлення мінімального зводу правових норм, спільних для держав-учасниць, з метою сприяння збереженню і захисту культурних цінностей. Римська конвенція містить поняття культурних цінностей (ст. 2), визначає строки давності для пред'явлення вимог про повернення даних об'єктів (ст. 3), а також встановлює компенсаційний характер вилучення об'єктів для добросовісних володільців викрадених (ст. 4) чи незаконно вивезених (ст. 6) культурних цінностей. Римська конвенція має на меті зупинити торгівлю викраденими цінностями шляхом введення приватно-правового механізму їх повернення. Ця Конвенція базується на положеннях Гаазької конвенції «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» 1954 р. та Паризької конвенції ЮНЕСКО 1970 р. та являється результатом кількох десятиліть розвитку правових механізмів захисту культурної власності і міжнародного приватного права. Конвенція УНІДРУА 1995 р. не мала на меті замінити собою Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р., не дивлячись на зв'язок між ними. Конвенції доповнювали одна одну, в них використовується ідентичне визначення культурної власності, однак одна з них передбачала публічно-правові (Конвенція ЮНЕСКО), а друга – приватно-правові механізми захисту (Конвенція УНІДРУА). Конвенція 1995 р. дозволяє вимагати повернення більш широкого кола об'єктів, ніж Конвенція ЮНЕСКО, оскільки не вимагає, щоб об'єкти знаходились в державній власності, мали інвентарний

номер і володіли статусом особливо важливих. Конвенції ЮНЕСКО та УНІДРУА базуються на визнанні концепції «належної обачності» (*due diligence*), визначеної шляхом посиленого контролю за походженням культурних цінностей. Ця концепція передбачає ретельну перевірку для виявлення й оцінки ризиків, що включає аналіз правових, фінансових та інших аспектів об'єкта інвестування чи контрагента.

При реалізації положень Римської конвенції 1995 р. виникли серйозні проблеми, першою з яких став конфлікт інтересів власника, що втратив культурну цінність, та її добросовісного покупця. Становище добросовісного покупця відрізняється у різних національних правових системах. Якщо країни загального права слідують принципу «*nemo dat*», який не дозволяє добросовісному покупцеві утримувати викрадену культурну цінність, то країни цивільного права нерідко дозволяють йому зберігати володіння річчю. Згідно Конвенції, володілець викраденого об'єкта повинен повернути його, що суперечить праву країн романо-германської сім'ї. Разом з тим, Конвенція встановлює, що добросовісний володілець має право на розумну компенсацію, що представляє новацію для країн загального права. Умовою отримання компенсації являється розумне невідання володільця про те, що культурна цінність була викрадена, і доказ ним прояву належного піклування при її придбанні. Розумність компенсації означає, що судді будуть брати до уваги і платоспроможність власника культурних цінностей, тобто компенсація не обов'язково повинна бути співрозмірною ціні, сплаченій добросовісним покупцем при їх купівлі.

Друга проблема для застосування Конвенції пов'язана з національним експортним законодавством, яке має строго територіальну дію і суттєво відрізняється у різних країнах. Конвенція УНІДРУА вимагає повернення нелегально вивезеної культурної цінності тільки у тому випадку, коли її вивезенням був суттєво порушений один із перерахованих у Конвенції інтересів. Інтереси передбачають збереженість предмету, наукову чи історичну інформацію, цілісність складної речі, традиційне використання місцевим населенням. Неможливість довести суттєве порушення хоча б одного з цих інтересів тягне за собою відмову на вимогу повернення культурної цінності. Конвенцією ЮНЕСКО це питання вирішується інакше. Вона вимагає від країн-учасниць прийняття законодавства, яке забороняє музеям придбання будь-яких нелегально вивезених з інших країн культурних цінностей.

Існують й інші проблеми, пов'язані з недоліками Конвенції УНІДРУА. Наприклад, в Конвенції вказано, що вона поширюється тільки на вимоги «міжнародного характеру», проте цей термін чітко не визначений, й незрозуміло, чи підпадають під дію випадки, коли викрадений і вивезений із країни об'єкт у результаті неодноразових перепродаж знову з'явився у цій країні, як це було у відомій справі *Winkworth v Christie Manson and Woods Ltd*. Ця справа, предметом якої стали скульптури, викрадені у позивача в Англії, а згодом перевезені в Італію, розглядалась у Верховному суді Англії у 1980 р. В Італії скульптури були добросовісно придбані відповідачем, громадянином Італії, яким перевіз їх назад в Англію і виставив на продаж в Аукціонному Домі «Christie's». Позивач, який дізнався про аукціон, подав позов до суду на покупця скульптур та на Дім «Christie's» з метою заблокувати продаж скульптур і заявити про своє право власності. Суд, пославшись на принцип місця знаходження речі (*lex rei sitae*), підтвердив дійсність угоди по продажу скульптури у відповідності зі ст. 1153 Цивільного кодексу Італії [15].

Питання правового захисту об'єктів – культурних цінностей – від незаконного обороту детально регламентований по лінії Євросоюзу. Так, були прийняті Європейська культурна конвенція ухвалена Радою Європи 19 грудня 1954 р. (м. Париж), Європейська конвенція про правопорушення стосовно культурних цінностей від 23 червня 1985 р. (м. Дельфи), Конвенція про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, ухвалена Радою Європи 19 травня 2017 р. (м. Нікосія), Конвенція про захист архітектурного спадку Європи від 3 жовтня 1985 р. (м. Гранада) та інші.

У даних кодифікованих актах дається достатньо широке розуміння терміну «культурні цінності». Оскільки виділити універсальне поняття для всіх правових систем практично неможливо, то необхідно відмітити їх головні характерні ознаки – наявність певної цінності для нації, зв'язок з історією й культурним багатством, а також як зазначено у Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. [9], їх унікальність і незамінність.

В усіх міжнародних правових актах різного рівня визначення культурних цінностей побудовані на поєднанні двох способів вираження суті цього явища: 1) шляхом використання сутнісних ознак, що відрізняють культурні цінності від інших предметів; 2) шляхом використання внутрішньо-системних ознак, що відображають класифікацію цих предметів, поділ культурних цінностей

на види і категорії. Обидві групи ознак (сутнісні і класифікаційні) не завжди можуть збігатися в офіційних тлумаченнях поняття культурних цінностей, що містяться у міжнародно-правових актах. До того ж, під час визначення культурних цінностей відповідно до норм різних конвенцій застосовуються лише деякі характеристики об'єкта правового регулювання. Тому питання тлумачення поняття культурних цінностей, виявлення їх основних ознак (критеріїв правової охорони), класифікації, а також визначення правового режиму їх охорони в основному відноситься до компетенції держав, що позбавляє зазначене поняття правової визначеності, оскільки дозволяє державі формувати списки культурних цінностей у відповідності з мінливими національними культурними, соціальними і політичними контекстами.

Норми міжнародно-правових актів у подальшому конкретизуються у рамках національного законодавства, так як держави-учасниці міжнародних угод беруть на себе зобов'язання закріпити положення про захист культурних цінностей у своєму внутрішньому законодавстві. У національних законодавствах ряду країн були імплементовані визначення культурної цінності, закріплені в міжнародно-правових актах універсального і регіонального характеру. Так, в Законі Швейцарії «Про міжнародний оборот культурних цінностей» від 20 червня 2003 р. законодавець фактично відтворив визначення культурних цінностей, дане в ст. 1 Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р., згідно якої культурними цінностями вважаються «цінності релігійного чи світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що представляють значення для археології доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки» й діється перелік таких цінностей. У багатьох країнах світу національним законодавством встановлені категорії культурних цінностей, що не підлягають вивезенню з країни. Вивезення ж культурних цінностей, не віднесених до цих категорій, повинен здійснюватися відповідно до рішення про можливість їх вивезення, що приймається компетентним державним органом. Культурні цінності, заявлені до вивезення, підлягають обов'язковій експертизі. При прийнятті рішення про можливість вивезення культурних цінностей видається свідоцтво на право їх вивезення. Передбачаються умови тимчасового вивезення і тимчасового ввезення культурних цінностей. Таким чином, законом встановлені ряд обмежень для власників культурних цінностей. Держави повинні контролювати вивезення культурних цінностей і дозволяти вивезення їх лише після зняття заперечень зі сторони компетентних органів країни-експортера.

Державна реєстрація угод з культурними цінностями, перелік яких встановлює національне законодавство, являється одним із значимих елементів правового регулювання у сучасному цивільному праві й використовується для позначення, забезпечення і захисту публічних та приватних інтересів у сфері дії цивільного права. Порушення форми зазначених угод тягне за собою їх недійсність, а не оспорюваність. Особливо чітко ця тенденція прослідковується у нормах європейського права, оскільки законодавство Євросоюзу про повернення переміщених культурних цінностей містить вимогу про ведення реєстрів культурних цінностей і контроль за їх переміщенням в усіх державах-членах ЄС, зокрема на виконання цих вимог у 1998 р. було змінено законодавство ФРН, однак до цього німецькому суспільству пройшли широкі дискусії з цього питання. Наприклад, у німецькій правовій доктрині на підставі справи про гамбурзький міський друк 1993 р. і правових спорів, що виникли в їх результаті, був зроблений висновок: предмети, що представляють історичний чи культурний інтерес у приватному праві, не можуть розглядатися інакше, ніж будь-які рухомі речі, проте їх оборот обмежений й для обмеження обігу таких цінностей у законодавстві закріплено, що вони повинні бути внесені до державного реєстру.

Оскільки культурні цінності різняться за своїм значенням для історико-культурної спадщини країн походження й окремі цінності складають невід'ємну частину матеріальної культури держави, мають особливе значення для її розвитку, для таких культурних цінностей встановлюється особливий правовий режим шляхом їх включення в охоронні реєстри (списки) держави; вони наділяються підвищеною охороноздатністю, у тому числі в питаннях абсолютної можливості їх витребування з чужого незаконного володіння незалежно від строків давності.

Законодавство про культурні цінності багатьох країн визнають можливість передачі цих об'єктів у власність держави. При цьому допускається експропріація і заборона на експорт предметів культури. Питання експропріації можуть бути не пов'язані з виплатою компенсації за вилучені культурні цінності. Існують лише окремі рішення національних судів, що визнають експропріацію

культурних цінностей, які знаходяться у приватній власності, без дотримання відповідної компенсації незаконною.

Правовий статус культурних цінностей в Україні також регулюється численними нормативними актами, що визначають порядок їхнього обліку, збереження, використання та захисту. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. [16] регулює управління охороною культурної спадщини, державну реєстрацію об'єктів, встановлює особливості здійснення права власності на пам'ятки та особливості охорони об'єктів всесвітньої спадщини та інше.

Висновки. Не дивлячись на те що загального правового поняття культурних цінностей у наш час не існує, аналіз нормативних актів дозволяє виділити кілька основоположних ознак, по яким предмет, що являється об'єктом міжнародно-правового регулювання, може бути віднесений до категорії «культурні цінності»: універсальність, тобто предмет представляє загальносвітовий інтерес (має цінність для всіх народів); неповторність (неможливо створити абсолютно ідентичний зразок); висока художня цінність, а також особливий правовий режим, який передбачає нормативне регулювання відносин, об'єктом яких є культурні цінності. Культурні цінності мають часовий вимір: до них відносяться ті предмети матеріального світу, які створені зазвичай більше ніж 100 (150) років тому, а також вартісний вимір: як об'єкти матеріального світу (речі) вони підлягають майновій оцінці.

На міждержавному рівні культурними цінностями визнаються унікальні твори, що мають універсальну цінність і значення для науки, літератури, мистецтва, історії, археології тощо, що має узагальнений характер й надає можливість кожній державі самостійно визначати, які об'єкти належать до визначення «культурна цінність».

На даний час відсутнє чітке розмежування між культурними цінностями як особливим видом речей та іншими видами майна, у зв'язку з чим до даних предметів застосовуються загальні правила міжнародного приватного права, які застосовуються до майна у цілому, не дивлячись на те, що дані предмети мають особливу природу і володіють зовсім особливим значенням. Культурні цінності мають подвійну природу як об'єкти приватно-правового обороту, адже вони можуть являтися як об'єкт права кожної людини на користування так й виступати в економічному обороті майном – власністю окремих осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Майданик Р.А. Речове право: підручник. К.: Алерта, 2019. 1102 с. С. 573.
2. Майданик Р.А. Речове право: підручник. К.: Алерта, 2019. 1102 с. С. 575.
3. Carducci Vince. View all authors and affiliations / *Culture Jamming: A Sociological Perspective*, Volume 6, Issue 1. P. 70-74. / URL: <https://doi.org/10.1177/1469540506062722>.
4. Carman J. *Archaeology and Heritage: An Introduction* / London; New York: Leicester University Press, 2002. 240 p. P. 21.
5. Курило Т.В. Проблеми реалізації законодавства України про охорону культурної спадщини та деякі шляхи їх подолання // *Право України*. 2003. № 3. С. 125–128; Литовченко Л.А. Проблемні питання конституційно-правового регулювання охорони культурної спадщини в Україні. // *Право і суспільство*, 2010, № 1. С. 16–23.
6. Дуденко Т.В. Цивільно-правова охорона прав на культурні цінності та їх оборотоздатність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; кер. роботи І.В. Спасибо-Фатєєва; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 220 с. С. 10.
7. Кот С.І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. // *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 10–26.
8. Гроцій Г. Про право війни та миру: <http://www.nbuv.gov.ua/node/6806>.
9. Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 16 листопада 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text.
10. Конвенція ЮНЕСКО про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20 жовтня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008#Text.
11. Конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U>.
12. Конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_186.

13. Абдулқаві Ахмед Юсуф. Legal Aspects of Trade Preferences for Developing States: A study in the influence of development needs on the evolution of international law 1982. (Правові аспекти торговельних преференцій для країн, що розвиваються: дослідження впливу потреб розвитку на еволюцію міжнародного права, 1982).
14. Конвенція «Про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності» (Римська конвенція) від 24 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text.
15. Case Winkworth v. Christie, Manson and Wood [Electronic resource] / *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf>.
16. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. (нова редакція від 30 серпня 2025 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Попко Є.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0